

PEDAQOGİKA ELMİ HAQQINDA ÜMUMİ ANLAYIŞ

Əhatə olunan məsələlər:

1. Elm anlayışı.
2. Pedaqogika nəzəri və tətbiqi elmdir.
3. Pedaqogika nəyi öyrənir: pedaqogika elminin obyektini və predmetini.
4. Pedaqogikanın anlayışlar sistemi.
5. Pedaqoji cərəyanlar.
6. Pedaqogikanın başqa elmlərlə əlaqəsi.
7. Pedaqogikanın sahələri. Pedaqogikada diferensiasiya prosesləri.

1. Elm anlayışı

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi elmi tərəqqi ilə sıx bağlıdır. Elm anlayışı (ər. علم “elm”) “bilmək, məlumatlı olmaq” mənalarını verən علم “aləmə” kökündəndir. Alim (ər. عالم, cəmiء علماء “üləmə”) sözü də علم “elm” sözündən əmələ gəlmişdir.

İctimai fikir tarixində öz xidmətləri ilə seçilən, elm və mədəniyyət aləmində tanınan görkəmli şəxsiyyətlər elm haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Qədim yunan filosofu Diogen elmi dünyada ən böyük xeyir, nadanlığı isə ən böyük şəh hesab edirdi. Böyük türk mütəfəkkiri və şairi Cəlaləddin Rumiyə görə elm sahilsiz bir dəryadır, alim də sahilsiz dəryaya dalmış bir dalğıcdır. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi yazırdı:

Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.
Hər uca rütbədən biliniz, fəqət
Alimin rütbəsi ucadır əlbət.

Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğətində (Bakı, 2005) “elm” və “alim” kəlmələri belə xarakterizə olunur:

“Elm-real gerçəkliyin ictimai şüurda inikası olan və onu (gerçəkliyi) təkmilləşdirməyə yönələrək cəmiyyətə fayda verən obyektiv biliklər sistemidir. Alim - iqtisadiyyatın, ticarətin, inşaatın, mədəniyyət və incəsənətin, habelə təbiətin bu və ya digər sahəsindəki hadisələr arasında səbəb və nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını elmi cəhətdən araşdıran əsasən elmlər namizədi (indi fəlsəfə doktoru) və ya elmlər doktoru elmi dərəcəsi olan şəxsə deyilir”.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində (II cild, “Şərq-Qərb”, 2006) elm - təbiət və cəmiyyətin inkişafındakı qanunauyğunluqları və obyektiv aləmə təsiri üsullarını meydana çıxaran biliklər sistemi və bu biliklərin ayrıca sahəsi adlandırılır.

Müəllim (ər. معلم “öyrədən, müəllim”) sözü də علم “elm” kökündəndir. Pedaqoji anlamda müəllim - sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdisləri, mənəvi,

əxlaqi keyfiyyətləri öyrənənlərə, yetişən nəslə məqsədəyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılaraq, öyrədən, istiqamət verən və fəaliyyəti ilə cəmiyyətin inkişafına təkan verən pedaqoji təhsilli mütəxəssisdir.

İnsanlara xeyirli, faydalı işlər aşılaraq tərbiyənin ana xəttidir. Tərbiyə hikmətə aid mühüm məsələlərdən biri olduğundan, hikmət vərdişinin formalaşdırılması tarixən ən aktual məsələ sayılmışdır və indiki şəraitdə bu aktualıq daha da artmışdır. Hikmət mərifət sahibləri arasında hər şeyi olduğu kimi dərk etmək, hər işi lazımı səviyyədə yerinə yetirməkdir. Hikmət nəticəsində insanın mənəviyyəti mümkün qədər təkmilləşməli, arzu edilən səviyyəyə yüksəlməlidir. Deməli, hikmət bir-birini tamamlayan iki hissənin – elm və əməlin (işin, fəaliyyətin) vəhdətidir. Professor Z.İ.Qaralovun fikrincə, elm təbiətdə, cəmiyyətdə, insan beynində gedən dəyişmələrin, hərəkətin mahiyyətini, qanun və qanunauyğunluqlarını düzgün dərk etmək, insanın yaradıcı ağılı, sağlam düşüncəsi, iti təfəkkürü dairəsində varlıqlarda daim fəaliyyət göstərən çevrilmələri, onların səbəb və nəticələrini, xüsusiyyət və keyfiyyətlərini aşkara çıxarıb sistemə salmaqdır. Elm dərk olunmuş həqiqətlər sistemidir. Bu sistemə yiyələnməyə vərdiş etmək insanların insanlıq borcudur. Əks təqdirdə insan nadanlıqğa doğru gedər. Bu vərdişə sahib olanlar bilikli, ağıllı, bəşəriyyətə və özünə xeyir gətirən insanlar kimi tanınır. Quranda yazılıb: “Uca Tanrı kimi istəyirsə, ona hikmət verir, kimə hikmət verirsə, ona böyük nemət bəxş edir.”

Elm onunla həqiqətən məşğul olanlara məmnuniyyət bəxş edir. Lakin onun idraki qiyməti bununla bitmir. Elm – azad insan zəkasının ən böyük nailiyyəti, idealı və onun narahat ağlının məhsuludur. Elm – bəşər sivilizasiyasının məhək daşdır. Elmin məqsədi həqiqəti axtarmaqdır. Miletli Falesdən üzü bəri həqiqəti tapmaq uğrunda mübarizə bu günə qədər davam edir və davam etməkdədir. Elmin məqsədi dünyanı və bizim özümüzü dərk etməkdir. Elmin böyük kəşflərə doğru gedən yolu, Bekonun dediyi kimi, heç də şahrahdə deyil, əksinə daşlı-kəsəkli, sıldırımli və tufanlıdır.

Elmdə seçmə çox vacibdir. Alim, faktlar düzgün gəlmədikdə ən sevimli nəzəriyyəni belə məmnuniyyətlə dəyişməyi, hətta rədd etməyi bacarmalıdır. O, inanmalıdır ki, təbiətdə rəşionalizm mövcuddur, ancaq hesab etməməlidir ki, gerçəyin qanunları tamamilə determinikdir (Həqiqi, kəskin dəlillər gətirməlidir, unutmamalıdır ki, determinizm obyektiv gerçəklikdə baş verən bütün hadisələri, mahiyyətdə, dərin qatlarda bütün mənalara izah edə bilmir). Buna baxmayaraq, elm, hadisələrin sonrakı gedişini əvvəlcədən xəbər vermək üçün onların qanunauyğunluqlarla cərəyan etdiyini qəbul edir.

Ç.Darvinin qeyd etdiyi kimi, elm adamının işinin müvəffəqiyyəti aşağıdakılarla təyin olunur:

- Elmə məhəbbət;
- Müşahidə aparmaq və faktları toplamaq səyi;
- Hər hansı məsələ haqqında uzun müddət düşünmək, lazım gəldikdə intəhasız səbrə malik olmaq;
- Kifayət qədər ixtiraçılıq qabiliyyəti və sağlam düşüncənin olması.

A.A.Blok yazır: “Şair – ahəngin oğludur və ona dünya mədəniyyətində müəyyən rol verilmişdir. Ona üç iş həvalə olunmuşdur: birinci – səsləri öz əzəli yatağından oyadıb azad etmək; ikinci – bu səsləri müəyyən qəlibə salıb, onları müəyyən bir ahəngə gətirmək; üçüncü – bu ahəngi xarici aləmə təqdim etməkdir”. Əgər bu keyfiyyətləri elmə uyğunlaşdırmağa cəhd etsək, aşağıdakılar alınar:

- Təkrar olunan faktlar və hadisələr arasındakı əlaqələri müəyyən etmək;
 - Fərziyyə və nəzəriyyələrin köməyi ilə qarma-qarışıq faktları müəyyən ahəngə, qanuna gətirmək;
 - Tədqiqatın nəticələrini müzakirəyə vermək.
- Ehtimal ki, ən çətin üçüncü məsələdir.

İnsan bütün böyük ümidlərini elmə bağlayır, qarşısına çıxan çətinliklərdən, təhlükələrdən xilas yolunu elmdə axtarır. Baxmayaraq ki, bu gün bəşəriyyət üçün ən böyük təhlükə olan nüvə silahını da, ekoloji böhranı da elm yaratmışdır. Doğrudanmı hər bir çətinlikdən çıxış yolunu, V.Hüqonun dediyi kimi, bu çətinliyi doğuran səbəbin özündə axtarmaq lazımdır? Qarşıda duran böyük vəzifə heç olmazsa bu gün kamal əhlinin elmə daha böyük sürətlə yiyələnməsi və inkişaf səviyyəsinə görə “fəsad əhlini” qabaqlamasıdır. Elm yalnız o zaman bəşəriyyəti həqiqətən xoşbəxtliyə aparar ki, onun ön cəbhəsi etibarlı əllərdə olsun.

Elmin əsas funksiyası heç də sadəcə olaraq insanın mənəvi-intellektual maraqlarına deyil, onun dünyanı məqsədyönlü surətdə dəyişdirmək, öz əməli fəaliyyətini elmi əsaslar üzrə qurmaq məqsədinə xidmət etməkdir. Bütün əməli fəaliyyət sahələri ancaq elmi əsaslarla təşkil olunduqda səmərə verir. Buna görə də ixtisasından asılı olmadan bütün fəaliyyət sahələrində çalışan insanlar həmin sahənin elmi əsaslarını öyrənmək məcburiyyətindədirlər (Elmi əsaslar təkcə elmin deyil, müvafiq fəaliyyət sahəsinin də tərkibinə daxildir. Yəni ixtisas təhsili alan şəxs elm adamı olmasa da, müvafiq fəaliyyət sahəsinin elmi əsaslarına yiyələnmiş olmalıdır).

Elmin ön xəttinə çıxmaq üçün ilk növbədə onu mənimsəmək tələb olunur. Həm də təkcə konseptual məzmun baxımından deyil, sosial və təşkilati struktur baxımdan. Müasir dövrdə elmi adi şüur səviyyəsində idarə etmək mümkün deyil. Onu elmi surətdə idarə edə bilmək üçün isə elmin rüşeym halından bu günə qədər keçdiyi tarixi yolu izləmək, inkişaf meyillərini aşkara çıxarmaq və məqsədəuyğun istiqamətə yönəltmək tələb olunur.

“Elm” anlayışının başa düşülməsindən asılı olaraq onun nə vaxtdan başladığı sualını cavablandırmaq mümkündür. Elm dedikdə, bir neçə en kəsiyi ehtiva edən mürəkkəb qeyri-bircins sistem nəzərdə tutulur. İstər “elm” sistemi, istərsə də elmi inkişaf prosesi yalnız son dövrlərdə xüsusi tədqiqat predmetinə çevrilmişdir ki, bu da elmin sosial və iqtisadi rolunun ciddi surətdə artması ilə əlaqədardır.

Elm elmi biliklərin bir sistem kimi formalaşdığı vaxtdan başlanır. Yəni elə bir vaxtdan ki, birincisi, bu vaxta qədər toplanmış biliklər yeni əldə olunan bilik üçün meyara çevrilir, artıq qərarlaşmış olan biliklərə uyğun gəlmək, onları tamamlamaq elmiliyin şərti kimi çıxış edir.

Yaxud, ikincisi, mövcud biliklər zəminində daha obyektiv gerçəklikdən yeni faktiki material gözləmədən yeni bilik almaq imkanı yaranır, başqa sözlə, mövcud biliklər öz-özünü inkişaf etdirmək keyfiyyəti əldə edir.

Elmi biliyin tarixi inkişaf yolunun izlənməsi elmin ümumi inkişaf qanunauyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bütöv “elm” sisteminin keçdiyi əsas tarixi mərhələlər yalnız konkret elmi yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin, istifadə edilən elmi idrak metodlarının, elmi biliyin toplanma və saxlanma vasitələrinin, informasiya mübadiləsi və s. cəhətlərin müxtəlif dövrlərdə müxtəlif ictimai-iqtisadi şəraitlərdəki vəziyyətlərinə görə müəyyənləşdirilə bilər.

“Elm” sisteminin başlıca elementlərindən birini də elmi yaradıcılıq prosesi təşkil edir. Tədqiqatçıların bir qismi məhz bu cəhəti elmin mahiyyəti kimi götürür və onu yalnız bir en kəsiyində, qnoseoloji müstəvidə tədqiq edirlər. Belə tədqiqatlarda elmi bilik istehsalı, prosesin bu və ya digər qnoseoloji məqamı ön plana çəkilir.

Elmi məntiqi-qnoseoloji aspektdə uğurla tədqiq edə bilmək üçün əvvəlcə onu bütöv dinamik bir sistem kimi təsəvvür etmək və elmi səciyyələndirən müxtəlif hadisələr çoxluğu içərisində məntiqi təhlilin spesifik obyektini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Elm bilavasitə idrakla bağlı olduğuna görə onun öyrənilməsində məntiqi-qnoseoloji aspekt mühüm yer tutur. Lakin elm ayrıca bir fərdin deyil, ictimai fəaliyyətin məhsulu olduğundan cəmiyyətə xas olan müəyyən xüsusiyyətlər elm hadisəsində də öz əksini tapır. Hər hansı bir dövrdə və hər hansı bir ölkədə elmi fəaliyyətin özünəməxsus cəhətləri, elmin qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələr, elm adamlarının ictimai mövqeyi, elmi-tədqiqat istiqamətləri, bu və ya digər elmi axtarışa ictimai maraq və bundan asılı olaraq elmi axtarışların ağırlıq mərkəzinin dəyişməsi həmin dövrdə və həmin ölkədəki ictimai quruluşun xarakterindən, ümumi mədəni inkişaf səviyyəsindən də asılıdır və bu göstərir ki, yalnız məntiqi təhlillə elmin inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkar etmək mümkün deyildir. Buna görə də elmin sistemli tədqiqi zamanı bir tərəfdən məntiqi ilə tarixin vəhdətindən çıxış etmək, digər tərəfdən də elmi mürəkkəb tədqiqat obyektini kimi götürmək, onun qnoseoloji, həm də sosioloji en kəsiklərini nəzərə almaq mühüm şərtidir.

Əslində elm və bilik sistemləri yalnız müəyyən ümumi sahədə kəsişir, qalan sahələrdə isə bir-birindən fərqli məzmunlara malikdir. Bu ümumi sahə – elmi bilikdir. Elmi bilik “elm” sisteminə daxildir. “Bilik” anlayışı elmi bilikdən başqa, əməli biliyi də əhatə edir ki, sonuncu “elm” sisteminə daxil deyildir. Yaxud da “elm” anlayışının əhatə etdiyi maddi tərəflər (elmi tədqiqat institutları, laboratoriyalar, “elm texnikası” və s.) və yaradıcılıq axtarışları “bilik” sisteminə daxil deyil.

Biliklər sistemi özündə fəaliyyət məqamını əks etdirmir. Elm isə məhz elmi axtarışlar, yaradıcılıq, tədqiqat prosesində – elmi fəaliyyət zamanı cəmiyyətin tərkib hissəsi kimi, ictimai hadisə kimi qarşıya çıxır.

Elmin məqsəd və funksiyalarını, mənəvi aspektlərini bilmək təhsil siyasətinin formalaşması üçün çox önəmlidir. Çünki təhsilin məzmununda elmi-texniki biliklərə birtərəfli qaydada geniş yer verilməsi və onların insanın daha böyük amallar uğrunda mübarizəsində ancaq bir vasitə olduğunun öyrənilməsi, gənclərin bu amallardan xəbərsiz qalması təhsilin alı məqsədindən uzaqlaşmasına səbəb ola bilər. Elmin məqsədi insanın intellektual dünyasını zənginləşdirmək, onu daha məlumatlı, daha bilikli etmək və bu biliyin qüvvəyə çevrilməsi sayəsində onun

imkanlarını artırmaq, sözün həqiqi mənasında, daim uğrunda çarpışdığı azadlığa qovuşdurmaqdır.

Yuxarıda söylədiklərimizi belə xülasə edə bilərik: *elm-təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün obyektiv inkişaf qanunları haqqında bəşəriyyətin tarix boyu əldə etmiş olduğu biliklər sistemindən və həmin biliklər zəminində yeni qanunların kəşf olunması üçün göstərilən fəaliyyətdən ibarətdir. Maddi aləm (bizi əhatə edən gerçəklik) vahid olduğundan onu tədqiq edən elm də vahiddir; elmin müxtəlif sahələrə bölünməsi, yəni diferensiasiya edilməsi müəyyən mənada şərtidir, varlığın müxtəlif sahələrini daha dərinlən araşdırmağa xidmət edir.*

2. Pedaqogika nəzəri və tətbiqi elmdir

Pedaqoji biliklər qədimdir və bəşər cəmiyyətinin inkişafından ayrılmazdır. Bu biliklər böyüyən nəslin həyata hazırlanması, onun təlim və tərbiyəsi ilə bağlı insan fəaliyyətinin spesifik sahəsinə aiddir. Bəşəriyyətin tərəqqisi dünyaya gələn yeni nəslin özündən əvvəlki nəsillərin istehsal, sosial və mənəvi təcrübəsinə yiyələnməsi, onu daha da zənginləşdirilmiş halda yeni nəslə ötürülməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Bu, insan cəmiyyətinin mövcudluğuna və inkişafına zəmin yaratmışdır.

İstehsalın daha da inkişafı və mürəkkəbləşməsi sayəsində elmi biliklərin həcmi artmış, böyüməkdə olan nəslin həyata hazırlanması daha da mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, təhsil-tərbiyə işinin xüsusi təşkil olunmuş şəraitdə həyata keçirilməsi zərurəti yaranmışdır. Təhsil cəmiyyətin obyektiv tələbatına çevrilmiş və onun inkişafının mühüm şərti olmuşdur. Nəticədə, təlim və tərbiyə işi xüsusi ictimai funksiya kimi ayrılmış, yəni xüsusi təlim, tərbiyə və tədris müəssisələri və uşaqları oxudan, öyrədən, tərbiyə edən peşə sahibləri – pedaqoqlar meydana gəlmişdir.

Təlim və tərbiyə nəzəriyyəsinin intensiv inkişafına baxmayaraq, XVII əsrə qədər pedaqogika bir sıra digər elmlər kimi fəlsəfənin tərkib hissəsi olmuşdur.

Bir çox alimlər pedaqogikanı onun özündən kənarında və özündən asılı olmayaraq işlənilən normativ biliklər sistemi hesab etmişlər. Ona görə də həm müstəqil bir elm sahəsi, həm də tədris fənni kimi pedaqogikanın bir elm kimi formalaşması uzun sürən və mürəkkəb proses olmuşdur. Hələ vaxtı ilə İ.Kant (1724-1804), G.V.Hegel (1770-1831), İ.F.Herbert (1776-1841) fəlsəfə kursundan mühazirələr oxuyan zaman pedaqogika onun bir hissəsi kimi qalmaqda idi. Bununla belə, alman alimləri H.Myunşterberq (1863-1915), E.Meyman (1862-1915), Amerika psixoloqu U.Ceyms (1842-1910), rus pedaqoqu K.D.Uşinski (1824-1870) pedaqogikanın mümkün qədər müstəqil bir elm olmasını istəyirdilər.

XX əsrin 20-30-cu illərində nəzəriyyəçi pedaqoqlar göstərdilər ki, pedaqogikanın statusu haqqındakı təsəvvürlər yanlışdır. Onlar belə hesab edirdilər ki, pedaqogika digər elmlərin məlumatlarını assimilyasiya etməklə yanaşı, nisbi müstəqil elm sahəsidir. Buna baxmayaraq, elmi biliklər sisteminin modeli qurularəkən ənənəvi olaraq üç əsas bilik sahələri – təbiət, cəmiyyət və təfəkkür elmləri orada əsas yer tutur.

Nəzəri problemlərin intensiv həlli metodikalarının formalaşması, metodoloji məsələlər üzrə tədqiqatların nəticələri pedaqogikanın müstəqil bir elm kimi öz

hüquqlarını bərpa etməsinə imkan verdi. Artıq XX əsrin 30-40-cı illərində pedaqogikanın həm nəzəri və həm də tətbiqi bir elm olması təsdiq olundu.

Məlum olduğu kimi, vahid olan elmin hər bir sahəsi başqa sahələrindən üç mühüm əlamətinə görə fərqlənir: a) hər bir sahənin özünün xüsusi tədqiqat obyektini və buna uyğun predmeti vardır; b) hər bir sahə özünün obyektini öyrənmək üçün tədqiqat metodlarından istifadə edir; c) hər bir sahənin tədqiqat obyektinə uyğun olan anlayışlar sistemi fəaliyyət göstərir. Pedaqogika elminin başqa elmlərdən fərqləndirən birinci əlamət onun özünəməxsus tədqiqat obyektinə malik olmasıdır. Bu obyekt bəşəriyyətin əldə etmiş olduğu təcrübəni yeni nəsillərə verməyin spesifik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Təcrübənin verilməsinin qanunauyğunluqlarını, prinsiplərini, yollarını pedaqogika elmindən başqa, heç bir elm özü üçün spesifik obyekt hesab edə bilməz. Həmin obyektə (yəni təcrübənin verilməsi prosesində) fəaliyyət göstərən qanunauyğunluqlar, prinsiplər, metodlar və s. məhz pedaqogikanın anlayışlar sistemini təşkil edir. Pedaqogika öz obyektini öyrənmək üçün pedaqoji müşahidə, pedaqoji müsahibə, pedaqoji eksperiment kimi tədqiqat metodlarından istifadə edir ki, başqa elmlərdə həmin metodlar özünü pedaqogikada olduğu şəkildə büruzə vermir.

Pedaqogika özünün tətbiqi hissəsi üçün baza elmidir. O, digər elmlərdən bəzi ideyaları əxz edir, amma hər şeydən əvvəl özünün nəzəri tədqiqatlarına əsaslanır. Nəzəri pedaqogika pedaqoji elmlər sisteminə daxil olan bütün elm sahələri üçün baza elmidir. Onların hamısının elmi-nəzəri əsasını müasir nəzəri pedaqogika təşkil edir.

Pedaqogika elminin sürətlə diferensiasiyası nəticəsində o, artıq adi pedaqogika yox, ümumi pedaqogika statusunu almışdır. Ona bu statusun verilməsi həm şaxələnmə hadisələrinin baş verməsi, həm də baza elmi statusunu saxlaması ilə əlaqədardır. Hər bir elm kimi pedaqogika da öz müstəqilliyini saxlamaqla bir sıra başqa elmlərlə sıx əlaqədardır. Bu əlaqə ilk növbədə insanı başqa istiqamətlərdə öyrənən elmlərlə bağlıdır. Pedaqogika hər şeydən əvvəl ümumi psixologiya, uşaq psixologiyası, pedaqoji psixologiya və sosial psixologiya ilə əlaqədardır. Bioloji elmlər, fiziologiya, gigiyena ilə pedaqogikanın əlaqəsi qaçılmazdır. Danılmazdır ki, tarix boyu pedaqoji nəzəriyyələr fəlsəfi görüşlərlə sıx bağlı olmuş, çox zaman filosoflar tərəfindən irəli sürülmüşdür. Müxtəlif tərbiyə sistemləri bu və ya başqa fəlsəfi cərəyanın təsiri altında olmuş, zəmanəmizin ya qabaqcıl, ya da mürtəce fəlsəfəsinə istinad etmişdir. Ayrı-ayrı ölkələrdə ictimai, iqtisadi, siyasi quruluşun müxtəlifliyi ilə əlaqədar müxtəlif pedaqoji cərəyanlar yaranmışdır. Pedaqogika elmi bu cərəyanların təbiətini açır, təlim, tərbiyə və təhsil sahəsindəki əks-sədanı təhlil edir, onların mütərəqqi cəhətlərini ortaya qoyur.

Bir elm kimi pedaqogikanın funksiyaları (vəzifələri) onun predmeti ilə şərtlənir, hansı ki, bu funksiyalar nəzəri və texnoloji olmaqla iki yerə bölünür.

Unutmayaq ki, ***pedaqogika özünün nəzəri və texnoloji funksiyalarını vəhdətdə həyata keçirir.***

Nəzəri funksiyalar üç səviyyədə təzahür edir:

1. ***Təsviredici və izahedici səviyyə*** (bu, qabaqcıl pedaqoji təcrübəni öyrənməkdir);

2. *Diagnostik səviyyə* (bu, pedaqoji hadisələrin vəziyyətini, pedaqoqun və şagirdlərin səmərəli fəaliyyətini, onları təmin edən şəraiti və səbəbləri üzə çıxarmağı nəzərdə tutur);

3. *Proqnostik səviyyə* (bu, pedaqoji gerçəkliyi eksperimental yolla tədqiq etmək və onun əsasında varlığı dəyişdirməyin modelini qurmağı nəzərdə tutur).

Pedaqogikanın texnoloji funksiyası üç səviyyədə həyata keçirilir:

1. *Layihə səviyyəsi* (buraya tədris planları, proqramları, dərslik və dərs vəsaitlərinin, pedaqoji tövsiyələrin işlənilib hazırlanması və s. daxildir);

2. *Dəyişdirici səviyyə* (bu səviyyədə pedaqoji elmin nailiyyətləri təhsil praktikasını təkmilləşdirmək və yenidən qurmaq məqsədilə tətbiq olunur);

3. *Refleksiv və korrektiv səviyyə* (bu səviyyə elmi-tədqiqatların nəticələrinin təhsil-tərbiyə praktikasına təsirinin yekunlarını qiymətləndirməyi və sonradan elmi-nəzəriyyə ilə praktik fəaliyyətin qarşılıqlı təsirini korreksiya etməyi nəzərdə tutur).

Bir elm sahəsi kimi pedaqogika elmi özündə üç hissəni birləşdirir: O nəyi öyrənmişdir? O nəyi öyrənməlidir? O nəyi öyrətməlidir? Bu üç hissə arasında tarixilik, inkişaf və təkmilləşmə prosesi vardır.

Pedaqogikanın müxtəlif bölmələri fərqləndirilir. Ənənəvi olaraq fərqləndirilən bölmələr bunlardır: **pedaqogikanın ümumi əsasları, didaktika, tərbiyəşünaslıq və məktəbşünaslıq**. Bu bölmələrin hər biri nisbi müstəqil nəzəriyyə kimi (elmi idrakın forması olmaqla) pedaqogikanın strukturunda yer tutmuşdur. Pedaqogika elmi-pedaqoji nəzəriyyələrin məcmusu kimi təqdim oluna bilər. Bu gün hər bir nəzəriyyənin (məsələn, didaktikanın) özünün inkişafı nəticəsində yeni-yeni nəzəriyyələr (məsələn, “Müasir dərs nəzəriyyəsi”) işlənilib hazırlanmışdır. Bu onu göstərir ki, pedaqogika elmi inkişaf edir, yeni-yeni nəzəriyyələr meydana gəlir.

3. Pedaqogika nəyi öyrənir:

Pedaqogika elminin obyektı və predmeti

Pedaqoji tədqiqatlarda ən mürəkkəb məsələlərdən biri tədqiqatın obyektı və predmeti problemdir. Uzun illər obyektlə predmeti ayırmağa, onlar arasındakı sərhədləri müəyyənləşdirməyə cəhdlər göstərilmişdir. Bu günədək “Pedaqogika elminin tədqiqat obyektı və predmeti nədir?” – sualına birmənalı cavab verilməmişdir.

“Obyekt” və “predmet” anlayışları bir-biri ilə sıx bağlı və bunların arasında oxşar cəhətlər çox olsa da, bunları eyniləşdirmək olmaz. Bunların başlıca fərqi ondan ibarətdir ki, əvvəla “obyekt” anlayışı “predmet” anlayışından genişdir; məsələn, fizikanın da, kimyanın da obyektı təbiətdir, lakin həmin elmlər təbiəti müxtəlif aspektdə öyrənir – biri maddələri və onların çevrilmələrini, digəri isə fiziki hadisələri tədqiq edir. İkincisi obyekt orijinala, predmet isə həmin orijinalın modeli ilə, hissəsi ilə əlaqədardır. Eyni orijinalın müxtəlif modeli ola bilər, lakin bu modellər əsla bir-birini təkrar etmir. Məsələn, həm mühəndisin çəkdiyi çertyoj, həm də evin fotoqraf tərəfindən çəkilmiş şəkli “ev” orijinalı üçün model yerində çıxış edir. Çertyoj və fotoqrafiya müxtəlif elmlərin mövzularına daxil olan modellərdir: çertyoj həndəsə, fotoqrafiya isə fizika elmi ilə əlaqədardır.

Pedaqogika da, psixologiya da insan haqqında elmdir, lakin psixoloqun əldə etdiyi modellə pedaqoqun əldə etdiyi model bir-birini əsla təkrar etmir.

Pedaqogika elminin obyektini pedaqoji təcrübənin verilməsi prosesidir, predmet isə obyektin pedaqoji aspektdə öyrənilməsi, yəni orijinalın pedaqoji modeli və ya hissəsidir.

Pedaqogikanın obyektini pedaqoji gerçəklikdən ibarətdir. Pedaqoji gerçəklik dedikdə insanın həyata hazırlanmasını, onun hərtərəfli və ahəngdar inkişafına rəhbərlik prosesini, həyata hazırlayanla həyata hazırlanan arasındakı qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tuturuq. Nəzərə almalıyıq ki, bu proses öz-özlüyündə deyil, yalnız tədqiqata cəlb olunduqda, onun üzərində elmi araşdırmalar aparıldıqda obyekt yerində çıxış edir. Pedaqogikanın predmeti isə pedaqoji gerçəkliyin pedaqoji modelindən ibarətdir.

Pedaqogikada “təcrübənin verilməsi”, “pedaqoji gerçəklik”, “pedaqoji proses” kimi anlayışlar tez-tez işlədilir və bəzən bunları eyniləşdirmə halları da müşahidə olunur. Əslində isə bunları eyni mənada işlətmək doğru deyildir. Harada ki, təcrübənin verilməsi vardır, orada pedaqoji gerçəklik mövcuddur; pedaqoji proses isə pedaqoji gerçəklikdən dar anlayışdır. Yəni, o, ümumiyyətlə təcrübənin verilməsi deyil, yalnız müəyyən tip müəssisələrdə, yəni təlim-tərbiyə müəssisələrində özünü göstərən pedaqoji gerçəkliyi əhatə edir. Təcrübənin verilməsində məqsəd yeni nəsilləri həyata hazırlamaqdan ibarətdir. Bu mənada pedaqogikanı insanın həyata hazırlanması haqqında elm adlandırmaq olar.

“Təcrübə” anlayışına aşağıdakılar daxildir: biliklər sistemi; münasibətlər sistemi; bacarıq və vərdişlər sistemi; yaradıcılıq təcrübəsi. Biliklərin yeni nəsillərə verilməsi sayəsində təbiət, cəmiyyət və tərəkürün ümumi sirləri öyrədilir; münasibətlərin öyrədilməsi geniş mənada davranış qaydaları sistemini, davranış normalarını mənimsəməyə gətirib çıxarır; bacarıq və vərdişlər yeni nəsilləri maddi və mənəvi mədəniyyətin mühafizəsinə, bərpasına yönəldir; yaradıcılıq təcrübəsi isə mədəniyyəti daha da inkişaf etdirməyə, zənginləşdirməyə şərait yaradır.

Pedaqoji prosesdə əlaqənin ikitərəfli olması mühüm şərtidir ki, bunu belə formulə edə bilərik: təcrübəni verən, istiqamətləndirən əlaqə yaradan vasitələr sistemi → təcrübəni qəbul edən, araşdıran, tədqiq edən.

Nəhayət, söylənilənlərə yekun vuraq: pedaqoji tədqiqatın yönəldiyi sistem təlim, tərbiyə, təhsil və inkişafı vahidin tərəfləri kimi özündə birləşdirir. Pedaqogika bu təbiətə malik prosesin – sistemin variantlarını öyrənir, onun mahiyyətinə adekvat nəzəriyyələrin və texnologiyaların işlənilməsinə yönəlir.

4. Pedaqogikanın anlayışlar sistemi

Çoxəsrlik tarixə malik olan pedaqoji terminologiya bir sıra elmlərin qarşılıqlı təsiri və üzvi əlaqəsi nəticəsində təşəkkül tapmış, inkişaf edərək zənginləşmişdir. Pedaqogika varlığı anlayışlar formasında mənimsəyən elmlərdən biri olduğu üçün özünün anlayış sisteminin təkmilləşməsinə həmişə ehtiyac duymuşdur. Bu sistemə çoxsaylı anlayışlar, terminlər daxildir. Pedaqogika onların köməyi ilə öz obyektinə, predmetinə aid olan hadisələri və prosesləri təsvir və izah edir, elmi ümumiləşdirmələr aparır.

Son dövrlərdə pedaqogikanın əsas anlayışları xeyli artmışdır. Şərti olaraq **təlim, tərbiyə, təhsil, inkişaf, pedaqoji proses pedaqogikanın əsas anlayışları hesab oluna bilər.**

Təlim anlayışı. Təlim ərəb sözüdür. علم “aləmə” kökündən olan تعليم “təlim, öyrətmə, elmi nəzəriyyə” mənalarında işlədilir. Təlim - öyrədənle öyrənənlər arasında qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan pedaqoji proses olaraq, öyrədən şəxsin öyrənənlərdə şüurun, intellektual səviyyənin, mənəvi, əxlaqi və psixoloji keyfiyyətlərin inkişafına, bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə istiqamət verir, əlverişli şərait və imkan yaradır.

Azərbaycan dilində تعليمات “təlimat, لومات (ər. معلومة “məlumə” sözünün cəm formasıdır) “məlumat, informasiya” mənalarında işlədilən sözlər də eyni (علم “aləmə”) kökdəndir.

Təlim ikitərəfli pedaqoji prosesdir: öyrədənle öyrənənlər arasında qarşılıqlı, məqsədyönlü, planlı pedaqoji fəaliyyətdir. Öyrədən şəxs təlim zamanı üç istiqamətdə fəaliyyət göstərir:

Bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini təşkil edir, bu məqsədlə məsləhət və istiqamətlər verir;

Həmin bilik və bacarıqlar vasitəsilə öyrənən şəxslərdə şüurun, psixikanın, intellektual səviyyənin inkişafına diqqət yetirir;

Zəruri olan mənəvi, əxlaqi, psixoloji keyfiyyətlərin aşılmasına qayğısına qalır.

Təlim həm təhsilləndirici, həm tərbiyəedici, həm də inkişafetdirici vəzifələri kompleks həyata keçirir.

Diferensial təlim - Təhsilalanın şəxsiyyətinə yönəlmiş təlimdir. Diferensial təlim – təlimi fərdiləşdirməyə imkan verir.

Təlimdə diferensiasiya bir neçə istiqamətdə aparıla bilər:

1. Təhsilalanların qabiliyyətlərinə görə (ümumi qabiliyyətlər xüsusi qabiliyyətlər və s.).

2. Təhsilalanların maraqlarına görə.

3. Təhsilalanların ixtisasına görə.

Diferensial təlim müxtəlif səviyyəli təlim – təhsil-tərbiyə prosesinin elə təşkilini nəzərdə tutur ki, hər bir təhsilalanın tədris materialını öz qabiliyyətinə və öz imkanlarına uyğun şəkildə mənimsəmək imkanı əldə etsin

Bu halda baza bilikləri müxtəlif səviyyələrdə mənimsənilmiş olur. Təhsilalanın təlim-idrak fəaliyyəti qiymətləndirilərkən, onun səyi və yaradıcılığı nəzərə alınır.

Orta ümumtəhsil məktəblərində təlim prosesi müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərin həyata hazırlanmasını sürətləndirmək məqsədilə onların təhsil, tərbiyə və inkişafalarını daha səmərəli təmin etməyə istiqamətləndirilən elə pedaqoji prosesdir ki, burada şagirdlərin imkanlarına uyğun inkişaf dərəcəsində əqli və əməli fəaliyyətə cəlb olunma aktları qanunauyğun şəkildə biri digərini əvəz edir. Təlim qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq şagirdlərin bilik, bacarıq, vərdişləri mənimsənilməsinə, əqli qabiliyyətləri və potensial imkanlarının inkişafına, özünütəhsil bacarıqlarının möhkəmləndirilməsinə, onlarda dünyagörüşün formalaşdırılmasına xidmət edir. Təlim təhsilalma prosesi kimi anlaşıla bilər. Təlim prosesində şagirdlər elmi bilikləri mənimsəyir, müəyyən bacarıq və vərdişlər əldə edirlər.

Tərbiyə anlayışı. Tərbiyə - davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil şəkildə formalaşdırılması prosesidir.

Yaşlı nəslin əldə etdiyi bilik, bacarıq və təcrübənin yetişən nəsllə məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil şəkildə verilməsi, öyrədilməsidir. Demək, tərbiyə etmək həm də öyrətmək deməkdir. Tərbiyə prosesində həm təlim prosesi, təlim prosesində də tərbiyə prosesi mövcuddur.

Tərbiyə - təlim, məlumat verməklə hər hansı bir adət, ədəb və davranış qaydalarını aşılamaqla yetişdirib böyütmə, ərsəyə çatdırma deməkdir. İnsanın ümumi mədəni inkişafı, sistematik təsir və təlim nəticəsində biliyə, əxlaqı vərdişlərə yiyələnməsi həm də gözəl əxlaqa sahib olması deməkdir.

Tərbiyə (ər. تربية) rəbb kökündən əmələ gəlmiş və aşağıdakı mənaları ifadə edir: 1) rəba ربا artmaq, çoxalmaq; 2) rabbə ربي böyütmək, ərsəyə çatdırmaq ; 3) rəbb رب tərbiyə etmək, doğru yol göstərmək, islah etmək. Göstərilən hər üç mənə "tərbiyə" sözünün etimologiyasına aiddir. Müqəddəs Qurani-Kərimdə ən çox xatırlanan "Rəbb" sözü Allahın 99 adından biri olub "tərbiyə edən, nemət verən, insanları mənəvi yüksəlişə aparan" deməkdir. Mürəbbiyə (ər. مربّية) sözü də "rəbb" kəlməsindən əmələ gəlib "tərbiyəçi" mənasını verir.

Dilimizdə tərbiyə anlayışı ədəb, əxlaq sözü ilə də yaxın mənalarda işlənir. Ədəb sözü ərəb dilində "nəzakətli, tərbiyəli, ədəbli olmaq" mənalarını verən أدب "ədəbə" kökündən əmələ gəlmişdir.

Əxlaq أخلاق sözü isə ərəbcə خلق "xəlc" (mənası "yaratma, səciyyə, xarakter") sözünün cəmi olub, insanın təbiətində olan xasiyyətləri və davranışları, eləcə də həyatı boyu qazandığı keyfiyyətləri və xasiyyətləri yaratmaq, səciyyələndirmək tərbiyə etmək deməkdir.

"Məxluq" sözü də "xəlc" sözündən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətləri, özünəməxsus səciyyəsi, adət və ənənələri vardır. Məsələn, qonaqpərvərlik, böyüyə hörmət, qadına hörmət, ağsaqqal, ağbirçək sözünün eşidilməsi, xalqın səciyyəvi, xarakterik xüsusiyyəti olmaqla, həm də əxlaqı keyfiyyətdir. Xalq misalında deyilir: "Qonağın ruzusunu Allah yetirir". M. Kaşqarlı hələ XI əsrdə deyirdi: "Paltarın yaxşısını özünə götür, yeməyin yaxşısını qonağa ötür."

Pedaqogika öyrədir ki, insan yaşadığı cəmiyyətin üzvləri ilə rəftarında əxlaqı normalara, etik prinsiplərə əməl etməlidir.

Demək, tərbiyə məqsədyönlü, planlı təsir nəticəsində şəxsiyyətin formalaşması prosesidir. Hazırda bəzi tədris ədəbiyyatında tərbiyə hələ də həm geniş və dar sosial mənada, həm də geniş və dar pedaqoji mənada işlədilir. Bəzi tədqiqatçılar haqlı olaraq belə çoxmənəviliklə əleyhinə çıxır, elmi anlayışların, bir mənə kəsb etməsi fikrini müdafiə edirlər. Tərbiyə anlayışının ən azı dörd mənada işlədilməsi uzun illər tərbiyənin pedaqogika elminin predmeti hesab edilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Tərbiyə şəxsiyyətə mütəşəkkil, məqsədyönlü, planlı təsirlərin bütün növlərini, o cümlədən təlimin tərbiyələndirici cəhətini özündə ehtiva edir.

Yenidəntərbiyə. Yenidəntərbiyə tərbiyəyə nisbətən çətin və mürəkkəb pedaqoji prosesdir. Bu pis tərbiyənin nəticəsidir. Çünki yenidəntərbiyə zamanı tərbiyəçi iki əsas istiqamətdə iş aparmalı olur. O, bir tərəfdən uşağın şüurunda həkk olunmuş

arzuolunmaz, zərərli əxlaqi və ya digər mənəvi keyfiyyətin yanlışlığını isbat etməli, onu inandırmalı və aradan qaldırmalıdır. Digər tərəfdən də tərbiyəçi cəmiyyət üçün faydalı olan yeni keyfiyyətləri uşağa aşılamalıdır. Yanlış və ya zərərli mənəvi keyfiyyətlər uşağın şüurundan davranışına süzüldükdə tərbiyəçinin işi daha da çətinləşir. O, nəinki uşağın mənəvi aləminə, həm də əməlinə, davranış tərzinə təsir göstərməli olur. Odur ki, uşağın tərbiyəsini lap balacalıqdan düzgün qurmaq zəruridir. Ona görə deyirlər: “Ağac yaş ikən, uşaq beşikdə ikən”.

Uşağın şüurunda və ya davranışında kök salmış zərərli əlamətlərin ləğvi, onların əvəzində ictimai əhəmiyyət kəsb edən keyfiyyətlərin uşaqlara aşılanması yenidəntərbiyədir.

Özünütərbiyə. Tərbiyə də, yenidəntərbiyə də özünütərbiyə ilə nəticələnməlidir. Özünütərbiyə yaxşı tərbiyənin nəticəsidir. Tərbiyə və yenidəntərbiyə zamanı uşağa özünütərbiyə bacarığı verilməlidir. Bəzi uşaqlar və yeniyətmələr valideynlərin, müəllimlərin və digər tərbiyəçilərin bilavasitə nəzarəti olmayan şəraitdə düzgün düşünə və düzgün hərəkət edə bilmirlər. Belə uşaqları öz tərbiyəçilərinin tələblərinə uyğun şəkildə fikirləşməyə və davranmağa alışdırmaq lazımdır. Tərbiyəçilərin bilavasitə nəzarəti olmadan, lakin onların məsləhətlərinə uyğun şəkildə uşaqlar nə qədər tez fəaliyyət göstərsələr, bir o qədər ailə üçün, cəmiyyət üçün yaxşıdır. Bu tərbiyə işinin müvəffəqiyyətli getdiyini göstərən əsas meyarlardan biridir.

Valideynlərin, müəllimlərin, digər tərbiyəçilərin nəzarəti olmadığı şəraitdə onların verdiyi istiqamətə uyğun düşünməyə və davranmağa uşaqların alışması prosesi özünütərbiyədir.

Təhsil anlayışı. Pedaqogika elminin başlıca anlayışlarından olan **تحصيل** “təhsil” sözü ərəb dilində “hasil”, “məhsul” mənalarını verən **حاصل** “həsələ” kökündən əmələ gəlmişdir. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunda yazılmışdır: **“Təhsil – sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq, təcrübə və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir”**. Hər bir dövlətin və millətin inkişafında onun təhsilinin müstəsna rolu var. Təsədüfi deyil ki, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev təhsili “Millətin gələcəyi, müstəqil dövlətin təməli” adlandırmış və demişdir ki, cəmiyyət təhsilsiz yaşaya bilməz.

Təhsilin məqsədi: hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılması; özünün maraqlarına və cəmiyyətin tələbinə uyğun olaraq yaradıcı potensialından istifadə etmək bacarığının inkişaf etdirilməsi; mütərəqqi adət və ənənələrin davam etdirilməsi; elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, tarixi varisliyin təmin edilməsi; dünyanın elmi surətdə anlaşılması; millətlər arasındakı mədəniyyətlərin inkişaf etdirilməsi; təhsilin bütün istiqamətlərinin yeniləşdirilməsi; insanın bütün həyatı boyu fasiləsiz təhsili; təhsilin müyəssərliyi; distant təlimin inkişaf etdirilməsi; informasiya texnologiyalarından geniş surətdə istifadə olunması; təhsilalanların akademik mobilliyi; vətəndaş tərbiyəsi; pedaqoji kadrların elmi tədqiqatçılıqda fəal iştirakı; yüksək ixtisaslı mütəxəssis kadrlarının hazırlığının təmin edilməsi; peşə mobilliyi və s.

Təhsil müəyyən tədris müəssisələrində və ya müstəqil yolla həyata keçirilir.

Təhsil geniş anlayışdır. Onun bütün növləri və formaları bu anlayışda cəmləşir. Məktəbəqədər təhsil, ibtidai təhsil, natamam orta təhsil, ümumi orta

təhsil, orta ixtisas təhsili, ali təhsil, texniki peşə təhsili, pedaqoji təhsil, tibbi təhsil, hərbi təhsil, bakalavr təhsili, magistr təhsili, doktorantura təhsili, fasiləsiz təhsil, əlavə təhsil, dini təhsil, özünü-təhsil və s. təhsil anlayışına aiddir.

Təhsil intellektual potensialın reallaşdırılmasına, mütəxəssislərin, peşəkar kadrların yetişdirilməsinə xidmət edir. Bu kadrlar ilk növbədə çağdaş sosial-iqtisadi həyatın tələblərini ödəmək üçündür. Bu barədə Heydər Əliyev belə demişdir: “Həyat böyük bir prosesdir. Bu prosesdə uğurla inkişaf etmək üçün insan müasir tələblərə uyğun olan təhsilə malik olmalıdır.”

Həm elmin inkişafında iştirak edən, həm müasir texnologiyalara yiyələne bilən, istehsalı günbəgün modernləşdirə bilən kadrların yetişdirilməsi isə təhsilin inkişafından asılıdır. Ona görə də, təhsil bir tərəfdən dövlətin, digər tərəfdən ictimai-iqtisadi prosesin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Fikrimizcə, təhsil anlayışının aşağıdakı kimi interpretasiya olunması daha məqbuldur:

Təhsil cəmiyyətin və dövlətin mənafeyi naminə şəxsiyyətin intellektual və emosional sferalarını inkişaf etdirmək, onun həyata hazırlanması məqsədi ilə sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir.

İnkişaf - insanın orqanizmində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri prosesi və onun nəticəsidir. Şəxsiyyətin inkişafı obyektiv aləmin mürəkkəb prosesidir. Müasir elm bu prosesi dərinlən öyrənmək üçün şəxsiyyətin inkişafının fiziki, psixi, mənəvi, sosial və digər komponentlərini (tərəflərini) göstərmişdir. Ona görə də elmdə insanın bioloji, psixoloji və sosial inkişafı anlayışları işlədilir. Pedaqogika şəxsiyyətin inkişafının həmin komponentləri ilə qarşılıqlı əlaqədə onun mənəvi inkişaf problemlərini də öyrənir.

Pedaqogika elmində şəxsiyyətin inkişafı dedikdə onun daha çox psixi, mənəvi inkişafı başa düşülür. Yəni, iradi keyfiyyətlər, yaddaş, hafizə, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür, diqqət, məsuliyyət və s. psixoloji keyfiyyətlər təlim və tərbiyə prosesində inkişaf edir. Şəxsin malik olduğu psixoloji xüsusiyyətlər pedaqoji prosesdə istər-istəməz, obyektiv şəkildə müəyyən dərəcədə inkişaf edir.

Pedaqoji prosesin bu imkanını bilən və onu öz işində nəzərə alan müəllimlər və digər tərbiyəçilər həmin inkişafın səviyyəsini xeyli yüksəldə bilirlər. Bu mənada inkişaf pedaqoji prosesin həm zəmini olur, həm də nəticəsinə çevrilir.

Pedaqoji proses. *Pedaqoji proses deyərək təlim, tərbiyə və təhsilin, habelə bunlarla əlaqədar olan inkişafın vəhdəti nəzərdə tutulur.* Pedaqoji proses cəmiyyətin yaranması və inkişafı ilə birlikdə yaranmış və inkişaf etmişdir. Cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun olaraq pedaqoji prosesin məzmunu, təşkili formaları, metod və prinsipləri dəyişmiş və təkmilləşdirilmişdir. İctimai-iqtisadi formasıyanın, yəni istehsal üsulunun və istehsal münasibətlərinin dəyişməsi ilə pedaqoji prosesin təşkili formalarının, metodlarının dəyişməsi və inkişaf etməsi onun tarixi səciyyə daşdığını göstərir. Pedaqoji proses bəşər cəmiyyətinin bütün mərhələlərinin zəruri funksiyalarından biri olmuşdur.

Pedaqoji anlayışların mənşəyini onların özündə yox, həyatın tələbatlarında, məktəb praktikasında axtarmaq lazımdır. Anlayışların təşəkkülü və inkişafı mexanizmi insanların praktik fəaliyyəti ilə bağlıdır. Anlayışların dialektikası onların

ifadə etdikləri hadisənin, prosesin inkişafından asılıdır. Elmin terminin dəqiqliyi, birmənalılığı onun əsas keyfiyyətlərindəndir. Bu realıq pedaqogika elminə də aiddir.

5. Pedaqoji cərəyanlar

Ayrı-ayrı ölkələrdə ictimai, iqtisadi və siyasi quruluşun müxtəlifliyi ilə əlaqədar müxtəlif pedaqoji cərəyanlar yaranmışdır. Azərbaycan pedaqoqları təhsil sistemlərini və pedaqoji fikirləri öyrənməyə və oradakı mütərəqqi cəhətlərdən istifadə etməyə çalışırlar. Bu, təqdirəlayiq bir ənənədir. Daha geniş yayılmış bəzi pedaqoji cərəyanlara diqqət yetirək.

Praqmatizm pedaqogikası. **Praqmatizm, yunan mənşəli “pragmatos” sözünə uyğundur, iş və ya əməl deməkdir.** Praqmatizm fəlsəfi cərəyan kimi cəmiyyətdə bütün fəaliyyətin əsasını subyektiv mənada anlaşılan əməldə, təcrübədə görür. Belə bir metodoloji müddəaya əsaslanan Con Duyi, Vilyam Kilpatrik (ABŞ) və bir çox başqaları praqmatizm pedaqogikasının əsasını qoymuşlar. Həyatda məktəblilərin iştirakını təmin etmək, uşaqların marağına diqqət yetirmək və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, məktəbin ictimai həyatla əlaqəsini təmin etmək, tərbiyələndirici təlimə üstünlük vermək, təlimdə şagirdlərin fəallığına nail olmaq praqmatizm pedaqogikasının başlıca xüsusiyyətləridir. Vurğulayaq ki, praqmatizm pedaqogikası təcrübəni geniş ictimai, istehsalat təcrübəsi kimi deyil, ətraf mühitlə şəxsin təması mənasında başa düşür. Məsələn, praqmatizm pedaqogikası təlimin məzmununu və ya əxlaq tərbiyəsinin məzmununu uşaq təcrübəsinə, uşaq müşahidəsinə əsasən müəyyənləşdirir .

C.Duyinin fikrincə, anlayışlar, ideyalar, nəzəriyyələr yalnız gündəlik praktik fəaliyyət üçün yaradıldıqda faydalı hesab oluna bilər (onun dayandığı fəlsəfi təlimə – praqmatizmə görə, həqiqət – obyektiv aləmin insan şüurunda inikasından ibarət deyildir, həqiqət odur ki, bu və ya digər konkret situasiyada insanın qolundan tutur, ona fayda verir); bütün bunlar praktika üçün “alət” rolunu oynamalıdır. Praqmatizmin məşhur nümayəndələrindən olan Vilyam Kilpatrik (“layihələr metodu”nun nəzəriyyəçilərindən biridir) qeyd edir ki, həqiqət obyektiv ola bilməz, çünki dəyişkəndir. O, tədqiqatda yalnız eksperimenti qəbul edir.

Praqmatizm pedaqogikası cəmiyyəti yeniləşdirmək üçün tərbiyəni əsas sayır. Bu pedaqogikanın ideoloqları hesab edirlər ki, tərbiyə cəmiyyəti istənilən şəkildə düzəldə bilər, məktəb cəmiyyətdən asılı deyil, əksinə cəmiyyət məktəbdən asılıdır. Onlar tərbiyədə son məqsədi, perspektivləri qəbul etmir. Onların fikrincə, məqsəd odur ki, konkret situasiyada uşağın gözlənilmədən meydana çıxan maraq və tələbi ödənilsin, uşaq özünü mövcud ictimai quruluşun tələblərinə uyğunlaşdıra bilsin. Praqmatik pedaqoqlar sübut etməyə çalışırlar ki, elmlərin əsaslarının sistemə öyrənilməsinə ehtiyac yoxdur, müəllimin borcu odur ki, konkret fəaliyyət zamanı lazım gələn bilikləri öyrətsin (“kompleks proqramlar” bu ideyadan doğmuşdur).

Praqmatizm pedaqogikası özünün nedosentrizm prinsipini irəli sürmüşdür. Bunun mahiyyəti belədir: təlim-tərbiyə prosesinin əsasında məktəblinin maraq və tələbatları durmalıdır. Bu yanaşmada uşağa o qədər hüquq verilir ki, o öz

vəzifələrini tamam unutmaq halına gəlir, müəllimin rolu demək olar ki, heçə endirilir .

ABŞ-da neopraqmatistlər (T.Brameld, H.Raqq, E.Kelli və b.) C.Duyinin cəmiyyəti tərbiyə vasitəsilə ilə dəyişmək ideyalarını daha da dərinləşdirməklə yeni pedaqoji istiqamət yaratmağa nail ola bilmişlər.

Ekzistensializm pedaqogikası. Ekzistensializm əslində fəlsəfi cərəyandır, latın sözündən (eksistentia) əmələ gəlmişdir. Mövcudluq deməkdir. Ekzistensializm fəlsəfəsinə görə ölüm adamda qayğı, qorxu, qətilik, vicdan kimi həyat təzahürləri əmələ gətirir. Bu fəlsəfə hər kəsin özünə gün ağlamasını, heç kimdən imdad gözləməməsini tələb edir. Ekzistensializm Fransada, Almaniyada, ABŞ-da daha geniş yayılmışdır. Təlim və tərbiyə işini mövcudluq fəlsəfəsi əsasında qurmağa çalışan pedaqoqlardan A.Fallinko (ABŞ), J.P.Sartr (Fransa), E.Qrizebax (Almaniya) və başqalarını göstərmək olar. Onlar isbat etməyə çalışmışlar ki, adamın xarakterini formalaşdıran təlim, tərbiyə deyil, şəxsin özüdür. Nə müəllim, nə də valideyn uşağın daxili aləminə nüfuz edə bilməz.

Müəllim və ya tərbiyəçinin əsas vəzifəsi uşağa əqli və əxlaqi cəhətdən hələ kamil olmadığını hiss etdirməkdən və özünütərbiyədən ibarət olmalıdır. Ekzistensializm pedaqogikasına görə, məsələn, tarix dərslərində sosial-iqtisadi münasibətləri, siyasi quruluşları öyrənməklə yanaşı, insan aqibətinə diqqət yetirmək, hissləri oyatmaq lazımdır. Ekzistensializm pedaqogikası özünütərbiyəni ailə və məktəb tərbiyəsinə, sosial mühitin təsirinə qarşı qoyur, tərbiyədə məqsədyönlülüüyü və planlılığı əhəmiyyətsiz iş sayır. Bu pedaqogikanın son məqsədi uşaqlarda işgüzarlıq xüsusiyyəti formalaşdırmaqdır. Praqmatizmə möhkəm tellərlə bağlı olan cərəyanlardan biri **neopozitivizmdir**. Bu cərəyanın pedaqoji aləmdəki nümayəndələri (V.Bretsrika (Almaniya), R.Pitres və P.Xeret (İngiltərə), L.Leqran (Fransa)) sistemətilik biliklərin verilməsinə qarşı çıxır, şagirdlərin “tədqiqatçılıq” bacarığını inkişaf etdirməyi ön plana çəkirlər. Əxlaq tərbiyəsi məsələlərində neopozivistlər belə bir fikir irəli sürürlər ki, guya etik problemlərin ictimai həyatla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Neotomizm pedaqogikası. Neotomizm də fəlsəfi cərəyandır. Neotomizm yunan sözündən (neo və tomizm) əmələ gəlmişdir. Neo – yeni deməkdir. Tomizm orta əsr sxolastı Foma Akvinskinin dini nəzəriyyəsidir. Neotomistlər Foma Akvinskinin ilahiyyat nəzəriyyəsinə inkişaf etdirməyə çalışmışlar. Jak Mariten (Fransa), U.Kanninham, U.Mahogen (ABŞ), M.Kazotti, M.Stefanini (İtaliya) neotomizmin aparıcı ideoloqları olmuşlar.

Neotomistlər insanın və onun ictimai həyat tərzini formalarının ilahi qüvvə tərəfindən yarandığını iddia edirlər: insan onu yaradanı daim yadda saxlamalı, ondan həya etməli, ona itaət göstərməlidir. Neotomistlərin fikrincə, dini görüş real bilikdən üstündür. Onlar dövlət məktəblərində də dinin tədris olunmasını, bütün fənlərin tədrisinə dinin sirayət etməsini istəyirlər. Onların fikrincə, xarici aləmi dərk etmək üçün elm kifayət deyil, bundan ötrü ilahiyyat, ilahi qüvvəyə qovuşmağı bacarmaq lazımdır: sonuncunu isə uşağa kilsə, ruhanilər verir; elm şüura, din isə şüuraltı hissiyyətə istinad edir. Neotomistlərə görə, İsus Xristosa oxşamaq tərbiyənin məqsədi olmalıdır. Bundan ötrü hər kəs dini cəhətdən təkmilləşməli, dini adətlərə

əməl etməlidir. Neotomistlər məktəbin tədris planına humanitar fənlərlə yanaşı təbiət fənlərinin daxil edilməsini də məsləhət görürlər.

Bixeviorizm ingilis sözü olub “davranış” deməkdir. XX əsrin əvvəllərində Amerikada meydana gəlmiş cərəyandır. Cərəyanın müəlliflərindən biri olan Edvard Torndayka görə, psixologiya şüuru deyil, davranışı özü üçün tədqiqat predmeti seçilməlidir. E.Torndayka görə, həm heyvanlarda, həm də insanlarda psixi proseslər assimilyasiyanın qanunları zəminində baş verir. Hər iki halda xarici proseslər situasiya və cavab reaksiyası ilə bağlı olaraq təzahür edir. E.Torndayk ideyalarını pedaqoji proseslərə tətbiq edərək “stimul – reaksiya” nəzəriyyəsini irəli sürür. Bu nəzəriyyəyə görə, müəllim təlim prosesində elə situasiya yaratmalıdır ki, şagird məqsədəuyğun cavab reaksiyası ilə çıxış edə bilsin. Yeni təlim texnologiyaları əsasında keçirilən dərslərdə motiv məhz buna xidmət edir. Motiv şagirdi cavab reaksiyası üçün hazırlayır, onu problem ətrafında fikirləşməyə, tədqiqat aparmağa sövq edir.

Pedaqoji futurologiya. Futurologiya latın sözü “**futurum**” (gələcək) və yunan sözü “**logiya**” (nəzəriyyə) birləşməsi olub gələcək haqqında nəzəriyyə mənasını verir. Pedaqoji futurologiya təhsilin gələcək inkişaf yollarını, məktəbin necə olacağını müəyyənləşdirməyə çalışır. Pedaqoji futurologiyanın ABŞ-da ən görkəmli nümayəndələri Q.Broudi, A.Dyajt, D.Qolberq, U.Ziqler və başqalarıdır. Onların pedaqoji fikirlərində müxtəlif fərqlər olsa da, ümumi cəhətlər də vardır. Onlar isbat etməyə çalışırlar ki, gələcəkdə “cəmiyyət məktəbsiz” olacaq, məktəblər “tədris mərkəzləri” nə, “evdə məktəblərə” çevriləcək, müxtəlif texniki vasitələrdən, xüsusən elektron vasitələrindən geniş istifadə olunacaq, fərdi təlim üstünlük təşkil edəcəkdir; məktəbin funksiyaları qismən kitabxanaların, muzeylərin, parkların, digər mədəni-maarif və istehsalat müəssisələrinin üzərinə düşəcəkdir.

Futuroloqların fikrincə, məktəbdə verilən biliklər tez köhnəlir, mədəni-maarif və istehsalat müəssisələrində məlumatlar isə gənclik üçün daha maraqlı olur. Futuroloqların təsəvvüründə gələcəyin təhsili fərdi təlim əsasında qurulmalıdır.

Konstruktivizm XX əsrin ikinci yarısında amerikalı pedaqoqlar Kappan, Əbdəl-Həqq, Skarf-Siter, Makkenin və başqaları tərəfindən irəli sürülmüşdür. Konstruktivizm mahiyyətə, əsas prinsipi yeni biliklərin, ideyaların əvvəlcədən bildiyimiz ideyaların sintezi yolu ilə əldə edilməsi haqqında nəzəriyyədir. Bu, o deməkdir ki, bilik passiv olaraq alınmır. Bu, insanların necə öyrənməsi haqqında tədqiqata əsaslanan təlimə bir yanaşmadır. Bir çox tədqiqatçılar deyirlər ki, hər bir fərd biliyi başqalarından almaqdan daha çox özü “qurur, yaradır”. Konstruktiv öyrənməyə necə nail olmaq haqqında bir sıra fikirlər vardır, lakin əksər təhsil işçiləri inanırlar ki, şagirdlər mücərrəd anlayışları araşdırmalar, mühakimələr və müzakirələr vasitəsilə daha yaxşı dərk edirlər. Yəni, öyrənənlərin beyni müəllimin üzərində yazdığı daş, yazı taxtası deyildir.

Bəzi pedaqoji ədəbiyyatda konstruktivizmə biliyin təbiətin və insanların necə öyrəndiklərinin izahını verən epistemologiya kimi yanaşılır.

Pedaqoji ədəbiyyatda konstruktivizmin növlərinə aşağıdakı yer verilir: 1) Pyajenin psixoloji konstruktivizmi; 2) L.Vıqotskinin sosial konstruktivizmi.

Pyajenin psixoloji konstruktivizminin mahiyyətində təlimin məqsədinə uyğun şagirdin maraq və ehtiyaclarının dəstəklənməsi durur. Bu yolla tədqiqat obyektinə

çevrilən şagirdin fərdi idraki inkişafı təmin olunur. L.Vıqotskinin sosial konstruktivizmi sosial transformasiya üçün təhsilə əsaslanır, sosial-mədəni kontekstdə fərdin yerləşdiyi (əhatə olunduğu) mühitin onun inkişafındakı rolunu əks etdirir. Etibarlı inkişaf zonası kimi xarakterizə olunan mühit şagirdlərin formalaşmasının bazisi kimi göstərilir. Fərdi inkişaf mədəni qaydaların qrup tərəfindən paylaşdırıldığı və nəticədə fərd tərəfindən özünüküləşdirilən sosial qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində yaranır. Şagirdlər bilikləri mühitlə qarşılıqlı əlaqədə əldə edirlər. Bu zaman həm fərd, həm də mühit dəyişir. Tədqiqatın obyektı fərdlə sosial və mədəni mühit arasındakı dialektik münasibətlərdir.

1950-ci illərdən başlayaraq qərb ölkələrində, o cümlədən İtaliya, Fransa, ABŞ və bir sıra digər ölkələrdə müxtəlif pedaqoqlar birləşərək pedaqoji dərgilər, toplular, jurnallar çap etdirməyə başlamışlar. Onlar təlim, tərbiyə və təhsil sahəsində apardıqları tədqiqat işlərinin nəticələrini həmin informasiya vasitələri ilə təşviq edirdilər. ABŞ-da U.Adler, U.Foster, P.Krosser, İngiltərədə B.Saymon, M.Morris, Fransada R.Harodi, İ.Konyo planlı və məqsədyönlü təsir göstərməyin zəruriliyini əsaslandırır, demokratik məktəb sistemi uğrunda mübarizə aparır, icbari təhsilin müddətini uzatmağı tələb edirlər. Onların fikrinə görə, uşağın imkanlarını, qabiliyyətlərini tərbiyə şəraitindən ayırmaq və ayrılıqda nəzərdən keçirmək qeyri-elmi yoldur.

6. Pedaqogikanın başqa elmlərlə əlaqəsi

Bütün elm sahələri ilə pedaqogikanın əlaqəsi var. Müxtəlif tədris müəssisələri üçün tədris planlarının, tədris proqramlarının və dərsliklərin işlənməsində, ayrı-ayrı fənlərin tədrisində, müəssisə, idarə və təşkilatlarda tərbiyə işinin nizama salınmasında digər elmlərlə pedaqogikanın əlaqəsi özünü daha qabarıq göstərir. Bütün elmlərlə pedaqogikanın qarşılıqlı əlaqəsini burada səciyyələndirmək mümkün deyil. Pedaqogikanın yalnız fəlsəfə, psixologiya və fiziologiya ilə əlaqəsini nəzərdən keçirək.

Pedaqogikanın fəlsəfə ilə əlaqəsi. F.Paulsen göstərir ki, pedaqogikanı bir elm olaraq fəlsəfədən ayırmaq mümkün deyil. Psixologiyasız və etikəsiz, o, öz təməlindən ayrı düşür. Bu fənlər də öz növbəsində metafizika və idrak nəzəriyyəsiindən ayrılmazdır.” Yaxud sovet pedaqoqu P.S.Qureviç İqor İlinskinin “Təhsil inqilabı” kitabı haqqındakı rəyində deyir: “Təhsilin problemləri bizi mürəkkəb fəlsəfi düşüncələr sisteminə cəlb edir. Pedaqogika və tərbiyə tarixi ilə bağlı bir çox tədqiqatların çatışmazlığı bundadır ki, onların müəllifləri təhsilə baxışlar kompleksini fəlsəfi və psixoloji düşüncənin ümumi axarından ayırırlar. Ona görə də, pedaqogika tarixi müxtəlif didaktika üsullarının sadalanmasından ibarət olur. Lakin, axı bu üsullar özü konkret bir dövrdə doğulmuşdur və özündə zamanın dünyagörüşü təsəvvürlərinin izini əks etdirirlər.”

Ümumiləşmiş şəkildə deyə bilərik ki, insanın tərbiyəsi, istərsə də həyat üçün hazırlanması bilik və bacarıqlara yiyələnməsi məsələləri insan və cəmiyyət, insan və dünya problemlərinin tərkib hissəsidir. Təsadüfi deyildir ki, bu məsələlərə ənənəvi olaraq məhz filosofların əsərlərində müraciət edilmişdir. Yeni dövrə qədər tərbiyə məsələləri də, didaktika problemləri də məhz filosoflar tərəfindən hazırlan-

mışdır. Pedaqogikanın nisbətən müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşması ilk növbədə filosoflardan Y.A.Komenskinin, J.J.Russonun, C.Lokkun yaradıcılıqları ilə bağlıdır. İ.Kantın “Pedaqogika haqqında”, “Maarifləndirmə nədir?” – sualına cavab”, “Antropoloji didaktika” əsərlərində, Hegelin “Gimnaziya direktorunun çıxışları”, “Universitetdə fəlsəfənin tədrisi”, “Gimnazialarda fəlsəfənin tədrisi” əsərləri müasir kurikulum probleminin metodoloji əsaslarını təşkil edir. Pedaqogika ilə fəlsəfə arasında qarşılıqlı münasibətə dair əsasən üç mövqe vardır. Bəziləri (P.Narton, F.Paulsen, Q.Gerşensteyner, S.Y.Volfson və başqaları) pedaqogikanı “tətbiqi fəlsəfəyə” aid edirlər. Onlar haqlı olaraq düşünürlər ki, fəlsəfənin sahələri olan etika, estetika, məntiq və s. ictimai həyatın sahələrini, o cümlədən təlim və tərbiyə məsələlərini də əhatə edir. Lakin onlar bu düzgün fikirdən belə bir səhv nəticə çıxarırlar ki, fəlsəfə tərbiyə işinin məqsədini, pedaqogika isə onu həyata keçirməyin yollarını müəyyənləşdirir. Buna görə də onlar pedaqogikanı tətbiqi fəlsəfə adlandırırlar. Belə çıxır ki, pedaqogikanın əsalarını və qanunauyğunluqlarını fəlsəfədə axtarmaq lazımdır. Bu mövqe ilə razılaşmaq olmaz. Başqa bir qrup mütəxəssis (Z.Freyd, G.Max, E.Meyman, İ.Krecmep, P.P.Blonski, A.P.Pinkevic və başqaları) pedaqoji qanunauyğunluqları fəlsəfədə axtarmağın düzgün olmadığını əsaslandıraraq psixologiyaya meyil etmiş və düşünmüşlər ki, pedaqogikanın başlıca dayağı psixologiya olmalıdır. Fikrimizcə, pedaqogikanı fəlsəfədən ayırmaq cəhdi uğursuzdur. Çünki humanitar elm olan pedaqogika metodologiyasız keçinə bilməz. Təlimin, təhsilin, tərbiyənin və inkişafın bir çox problemlərini metodoloji dayaqsız həll etmək mümkün deyil. Üçüncülərə E.İ.Monoszon N.K.Qonçarov, F.F.Korolyov, B.P.Yesipov və başqaları aid edilir. Onlar bir çox halda fəlsəfi müddəaları mexaniki şəkildə pedaqogikaya gətirirlər. Dialektik materializmə istinad edən pedaqoqları (M.M.Mehdizadə, N.M.Kazımov, B.A.Əhmədov, F.N.İbrahimov və başqalarını) dördüncü qrupa aid etmək olar.

Onlar təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf məsələlərini konkret şəraitlə əlaqədar nəzərdən keçirirlər. Onların fikrincə, məsələn, pedaqoji prosesin səmərəlilik dərəcəsi konkret şəraitdən də asılı olur. Eyni üsulun səmərəsi bir şəraitdə çox, başqa şəraitdə az ola bilər. Yaxud dialektik materializmə istinad edən pedaqogika həm təlim və tərbiyə prosesini, həm də uşağı əqli-şüuru inkişafda nəzərdən keçirir. Uşaq daim inkişafda olduğundan və ətraf mühit amillərinin ona təsiri dəyişdiyindən tərbiyəvi təsirlər də başqalaşmış olur. Dialektik materializmə əsaslandıqda pedaqoji prosesin hərəkətverici qüvvələrini və qanunauyğunluqlarını onun özündə axtarmalı oluruq. Dialektik materializm həm də təhsil və pedaqoji fikir tarixi məsələlərinin təhlili və öyrənilməsinə düzgün yanaşmağa imkan verir. Unutmaq lazım deyil ki, hər pedaqoji nəzəriyyəyə və ya fikrə onun yarandığı şəraitlə əlaqədar qiymət vermək zəruridir.

Məlumdur ki, dialektik və tarixi materializm təbiət və cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyən edir. Bu qanunlar pedaqoji gerçəkliyin ayrı-ayrı sahələrində də fəaliyyət göstərir. Pedaqoji prosesdə insanların biliklərə yiyələnməsi və inkişafı fəlsəfi qanunlar əsasında baş verir. Təlim və tərbiyə prosesində mövcud olan ziddiyyətlər inkişafın əsasını təşkil edir. Digər tərəfdən elmi dünyagörüş varlığın obyektiv şəkildə dərk olunması, maddi aləm

hadisələrinin qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdə olduğunu qavranması, inkişaf və dəyişmənin zəruriliyinin dərk edilməsi əsasında baş verir. Bu isə pedaqogikanın fəlsəfə ilə qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində mümkün olur.

Pedaqogikanın sosiologiya ilə əlaqəsi. İnsanlar məhz tərbiyə vasitəsilə sosiallaşır, cəmiyyətin sosial təcrübəsinə qoşulur. İnsanlara formalaşma prosesində məqsədyönlü tərbiyə ilə yanaşı sosial mühit, sosial münasibətlər də təsir edir. Digər tərəfdən tərbiyəvi təsirlər bilavasitə sosial mühitdə reallaşır, həyata tətbiq edilir. Deməli insandan, onun arzu və istəyindən asılı olmayaraq o, sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqəyə girir. Pedaqoji proses isə bu qarşılıqlı əlaqəyə nəzarət etməli, sistemli tərbiyəvi təsirlərlə sosioloji təsir arasında məqsədyönlü, səmərəli və düzgün münasibət yaratmalıdır.

Pedaqogikanın fiziologiya ilə əlaqəsi. Bu əlaqə müxtəlif istiqamətlərdə başa düşülür. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, təlim və tərbiyə məsələləri bioloji faktlardan çıxış etməlidir. Guya sinir fəaliyyəti haqqında elm olan refleksologiya pedaqogikanın əsasını təşkil etməlidir. Bu cərəyanın tərəfdarları bütün pedaqoji hadisələri “stimul-reaksiya” formuluna uyğun izah etməyə çalışırlar. Onlar güman edirlər ki, pedaqogika uşağın fəaliyyətini idarə edən stimullar sistemini işləyib hazırlamalıdır. Belə bir sistem isə uşaq fəaliyyətində şüurluluq ünsürlərini məhdudlaşdırır. Bu səbəbdən də refleksoloji yanaşma düzgün sayıla bilməz.

Pedaqogikada refleksoloji yanaşmanın birtərəfliliyini başa düşən digər qrup mütəxəssislər pedaqogikanı biologiyadan ayırmağa səy göstərmişlər: onlar inandırmağa çalışırlar ki, biologiyanın pedaqogikaya heç bir daxili yoxdur və pedaqogika öz işini bioloji biliklərə istinad etmədən qurmalıdır.

Ali sinir sistemi fəaliyyətinə dair elmi fiziologiyadan və genetikadan ayrı salmaq cəhdi bir sıra pedaqoji problemlərin düzgün həllinə mane olur, təlim və tərbiyədə irsi əlamətlərin rolunu inkar edir, uşaq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması və formalaşdırılması prosesini çətinləşdirir. Pedaqoji hadisələri yalnız bioloji qanunauyğunluqlar zəminində izah etmək cəhdi də, bu hadisələri fiziologiyasız və genetikasız nəzərdən keçirmək cəhdi də eyni dərəcədə səmərəsizdir. Pedaqogika uşağın əqli, həm də fiziki inkişaf qanunauyğunluqlarına dayanmalıdır. Pedaqoji hadisələrin qanunauyğunluqları fizioloji qanunauyğunluqlarla müncər edilə bilmədiyi kimi, bu qanunauyğunluqlar da inkar edilə bilməz.

Pedaqogikanın psixologiya ilə əlaqəsi. Pedaqogika ilə psixologiyanın əlaqəsini təmin edən insanın psixikasıdır: psixikanı hər iki elm tədqiq edir. Psixikanın inkişaf qanunauyğunluqlarını və mərhələlərini əsasən psixologiya, təlim və tərbiyə zamanı psixikanı maksimum inkişaf etdirməyin yollarını isə pedaqogika öyrənir. Təlim və tərbiyə zamanı uşaqların psixikasında baş verən dəyişikliklər nə qədər dərinlən öyrənilir və nəzərə alınarsa, çıxarılan nəticələr və verilən məsləhətlər bir o qədər əsaslı olur. Psixikanın, yəni qavrayışın, təxəyyülün, təfəkkürün, iradənin, diqqətin və digər psixi proseslərin və psixi xüsusiyyətlərin necə formalaşdığına psixologiya cavab verirsə, pedaqogika onları nəzərə alaraq nə öyrətmək, nə vaxt və necə öyrətmək suallarına cavab verir. Pedaqogika psixoloji biliklərə istinad etdiyi kimi, psixologiya da pedaqoji bilikləri nəzərə alır.

Pedaqogika və psixologiya bir-birinin köklü müddəalarını – pedaqogika uşaq psixikasını, psixologiya isə pedaqogikanın təlim və tərbiyə nəzəriyyəsini;

pedaqogika psixikanın inkişaf nəzəriyyəsini, psixologiya isə psixikanın inkişafında təlim və tərbiyənin roluna dair nəzəriyyəni və s. nəzərə alır.

Təhsillə bağlı nə nəzəri, nə də praktik problemlərin həlli baxımından pedaqogika və psixologiyanın əlaqəsini nəzərə almamaq mümkün deyildir. Ə.Paşayev və F.Rüstəmov yazırlar: “Biz bu qarşılıqlı asılılığı obrazlı şəkildə belə ifadə edirik: pedaqogika psixologiyasız “kasıbdır”, psixologiya isə pedaqogikasız “acır”. Psixologiya üçün predmet hesab olunan pedaqogika üçün şərtidir və ya əksinə, pedaqogika üçün predmet hesab olunan psixologiya üçün şərtidir, yəni psixikanı inkişaf etdirmək üçün təhsil şərtidir, təhsil vermək üçün isə psixikanın inkişaf qanunauyğunluqlarını bilmək şərtidir.”

Akademik M.Mehdizadə yazırdı ki, bu problem də çox mürəkkəbdir, böyükdür, mühüm və zəruri olan bir çox məsələni əhatə edir. Onların nəzərə alınması və onlara əməl olunması təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyini yüksəldir. Son vaxtlarda pedaqoji psixologiya onları daha çox işıqlandırmağa başlamışdır, lakin təəssüf ki, bu sahədə iş ləng gedir, məlum psixoloji tövsiyələr ləng tətbiq edilir, çünki kifayət qədər aydın şəkildə şərh edilmir. L.T.Oxotina yazır: “Çox müəllimlər və metodistlər deyirlər ki, psixoloji əsərləri çətin oxumaq olur. Bu sözlərin əsası vardır. Təlim-tərbiyənin psixoloji məsələlərinin heç də hamısı axıradək həll edilməmişdir, bir çoxu hələ mübahisəlidir və müəllimlər nəyi yalnız nəzərə almaq, nəyi isə fəaliyyətdə rəhbər kimi qəbul etmək lazım gəldiyini asan müəyyən edə bilmirlər.”

Həmin nöqsanları aradan qaldırmaq üçün bu istiqamətdə tədqiqatları genişləndirmək, pedaqoji kadrların psixoloji hazırlığını yüksəltmək, təhsil prosesində psixoloji tövsiyələrdən istifadə etmək işində təcrübə mübadiləsi həyata keçirmək lazımdır.

Pedaqoji və psixoloji fikir tarixindən görünür ki, tərbiyə haqqında nəzəriyyələr, adətən, psixika haqqında nəzəriyyələrə uyğun gəlmişdir. Bu, tamamilə təbii hadisədir və səhv qənaət üçün əsas olmamalıdır.

Pedaqoji tədqiqatlarda psixoloji eksperimentin faydasını nəzərə alan bəzi mütəxəssislər yanlış olan belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, guya bütün pedaqoji qaydalar psixoloji tədqiqata əsaslanmalıdır. Xüsusi vurğulayaq ki, pedaqogikanı psixologiyanın yedəyinə bağlamaq yolverilməzdir.

Bir sıra psixoloqlar (B.M.Teplov, L.S.Vıqotski, S.A.Rubinşteyn, L.V.Zankov və başqaları) eksperimental yolla isbat edə bilmişlər ki, xüsusi təşkil edilən təlim və tərbiyə vasitələri ilə uşaqlarda psixikanın, qabiliyyətlərin inkişaf sürətini artırmaq mümkündür.

Təfəkkürün xüsusiyyətlərinə müəllimin bələd olması da təlimin müvəffəqiyyətini təmin edən əsas amillərdəndir. Psixologiyada isbat olunmuşdur ki, məntiqi təfəkkürü bir sıra amillər səciyyələndirir: ardıcılıq, tənqidilik, müstəqillik, oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxartmaq, ümumiləşdirmələr etmək, öz nəticəsinin düzgünlüyünü isbat etmək və s. Təfəkkürün əlamətlərindən hali olan və onları öz işində tətbiq edən müəllim şagirdlərində məntiqi təfəkkürün inkişafını təmin edə bilir. Bu cür faktları nəzərə alan pedaqogika həm psixikanın öz daxili qanunları üzrə inkişaf etdiyini söyləyən nəzəriyyəni, həm də psixikanın dəyişməsinə başdan-başa mühitin təsiri ilə izah edən nəzəriyyəni birtərəfli hesab

edir; psixikanın inkişafına şəxsin daxili mənəvi imkanları ilə ətraf mühit amilləri də, onun fəaliyyəti də güclü təsir göstərir. Buna görə də pedaqogika uşaqların fərdi və yaş xüsusiyyətlərini, qabiliyyətlərini üzə çıxarmağı və nəzərə almağı, onların fəaliyyət növlərini və üsullarını müəyyənləşdirməyi zəruri hesab edir.

Pedaqoganın etika ilə əlaqəsi. Pedaqogika etika ilə qarşılıqlı əlaqəlidir. Fəlsəfi elm olan etika, əxlaq tərbiyəsinin əsasını təşkil edir. Pedaqoji prosesdə əxlaqın meydana gəlməsi, təşəkkülü haqqında məlumatlar da əhəmiyyətli yer tutur.

Pedaqogikanın həmçinin ədəbiyyat, incəsənət, tarix, erqonomika, məntiq, gigiyena və daha bir çox digər elmlərlə də qarşılıqlı əlaqəsi vardır. Pedaqogika nəinki başqa elmlərin nailiyyətlərinə, həm də bütün digər elmlərə, onların inkişafına təkan verir. Pedaqogikanın digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində tamam yeni elm sahələri də yaranır.

Pedaqogika elminin digər elmlərlə təmasda inkişafı o demək deyildir ki, guya pedaqoji bilikləri başqa elm sahələrində axtarmaq lazımdır, hansı ki, vaxtı ilə K.D.Uşinskinin “Antropologiya” əsərində belə meyil qabarıq şəkildə ifadə edilmişdir.

Pedaqogikanın digər elmlərlə əlaqələrini aşağıdakı kimi xülasə etmək olar:

- pedaqogika başqa elmlərin əsas ideyalarından, nəzəri müddəalarından və ümumiləşdirilmiş nəticələrindən istifadə edir;
- pedaqogika başqa elmlərin tədqiqat metodlarından istifadə edir;
- fəlsəfə, psixologiya, ali sinir fəaliyyətinin fiziologiyası, sosiologiya və başqa elmlərin apardığı tədqiqatların konkret nəticələri pedaqogikada tətbiq olunur;
- pedaqogika insanı öyrənən kompleks tədqiqatlarda iştirak edir .

7. Pedaqogikanın sahələri (və ya pedaqogikada diferensasiya prosesləri)

Vaxtilə fəlsəfənin və sosiologiyanın tərkibində olan, bir müddətdən sonra ondan ayrılan və getdikcə müstəqil elmə çevrilən pedaqogika inkişaf edərək bir çox şaxələrə ayrılmaqdadır. Pedaqogikanın öyrəndiyi predmet o qədər mürəkkəbdir ki, ayrıca, hətta ən geniş elm onun mahiyyətini, əlaqələrini və ifadə vasitələrini əhatə edə bilməz. Pedaqogika uzun inkişaf yolu keçərək çoxlu nəzəri və təcrübi informasiya toplamış və hazırda şaxələnmiş elmi biliklər sisteminə çevrilmişdir, başqa sözlə, müasir pedaqogika təhsil, təlim, tərbiyə haqqında elmlər sistemində çevrilmişdir. Pedaqoji elmin sahələri arasında ardıcıl, sıx əlaqə vardır. Onların hamısı insanı öyrənir, onun təhsil-tərbiyə problemlərini tədqiq edir, praktika üçün tövsiyələr işləyib hazırlayır. “Pedaqogika elminin arxitekturasının özünəməxsusluğu, təkrarolunmazlığı məhz təbiətin ən ali varlığı olan insanın özünün dünyaya gəlməsi ilə və ya sosiallaşması prosesində düçar olduğu qeyri-normal hadisələrlə şərtlənir” .

Pedaqoji elm sahələrinin müxtəlifliyi insanların əqli, görmə, eşitmə, nitq və s. imkanlarının müxtəlifliyi ilə də bağlıdır.

Pedaqoji elmlər sistemində aşağıdakılar daxildir:

Məktəbəqədər pedaqogika məktəb yaşına çatmamış uşaqların tərbiyə və təlim məsələlərini öyrənir. **Ümumtəhsil məktəbinin pedaqogikası** digər pedaqoji elm sahələri üçün elmi bazadır, o məhz ümumi pedaqogikadır (ümumtəhsil məktəbi bütün dünyada kütləvi məktəbdir, o, təhsil sisteminin əsasını təşkil etdiyindən həmin sistemin həlqələri – ilk peşə təhsili, subbakalavr təhsili, ali təhsil onun üzərində qurulur). **Xüsusi pedaqogika** (defektologiya) fiziki və əqli cəhətdən qüsurlu olan uşaqların (həm də yaşlıların) inkişafının psixofizioloji xüsusiyyətlərini, onların təlim-tərbiyəsinin nəzəri əsaslarını, prinsiplərini, üsullarını, təşkili formalarını və vasitələrini işləyib hazırlayır. Xüsusi pedaqogikanın da sahələri vardır: *surdopedaqogika* – lal və karların, *tiflopedaqogika* – kor və zəif görənlərin, *oligofrenopedaqogika* – ağıldan kəmələrin, *loqopediya* – nitqi qüsurlu olanların təhsili və tərbiyəsi məsələlərini öyrənir. **Fənlərin tədrisi metodikası** təlim qanunauyğunluqlarının ayrı-ayrı fənlərin tədrisinə tətbiq edilməsi xüsusiyyətlərini tədqiq edir, onun optimal metodlarını və vasitələrini öyrənir. **Peşə metodikası** konkret peşə fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını öyrənir, nəzəri ümumiləşdirmələr aparır, insanın təhsilinin prinsiplərini və texnologiyasını işləyib hazırlayır. Tədqiqatçılar peşə sahəsindən asılı olaraq istehsalat, hərbi və tibbi pedaqogikanı fərqləndirirlər. **Ali məktəp pedaqogikası** ali təhsil müəssisələrində ali təhsil prosesinin spesifik xüsusiyyətlərini öyrənir. **Sosial pedaqogika** insanların bütün yaş qrupları və sosial kateqoriyalarının xüsusi yaradılmış təşkilatlarda sosial tərbiyəsi məsələlərini öyrənir. **Pedaqogika tarixi** müxtəlif dövrlərdə pedaqoji nəzəriyyələrin və məktəp tarixinin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir. Pedaqogika tarixini öyrənmədən bəşəriyyətin təhsil-tərbiyə tarixini izləmək, onu təhlil etmək, tarixi-pedaqoji irsin inkişafındakı müsbət və mənfi meyilləri üzə çıxarmaq mümkün deyildir. **Müqayisəli pedaqogika** təhsil və tərbiyə sistemlərinin fəaliyyətinin və inkişafının qanunauyğunluqlarını müxtəlif ölkələrlə müqayisəli şəkildə öyrənir. **Ailə pedaqogikası** ailədə uşaqların tərbiyəsinin düzgün təşkili, ailədə düzgün münasibətlərin yaradılması, ailə ilə məktəp və digər tərbiyə müəssisələri arasında səmərəli əlaqə yaradılması, cəmiyyətlə ailənin tərbiyəvi təsirlərinin əlaqələndirməsi, bunların insanların həyata hazırlanması işinə təsiri və digər ailə, övlad problemlərini araşdırır. **Hərbi pedaqogika** hərbi məktəblərdə, ali hərbi məktəblərdə, hərbi akademiyalarda, adi ali təhsil müəssisələrinin hərbi kafedralarında, hərbi hissələrdə, orta məktəblərdə, orta ixtisas məktəblərində gənclərin hərbi hazırlığı, hərbi təlimi, tərbiyə və təhsilini tədqiq edir. **Xalq pedaqogikası** xalqın əsrlər boyu topladığı təcrübə əsasında yaranmış müdrik fikirlərdir ki, bu fikirlər insanların təlim və tərbiyəsi, davranışı, insanlara, ətraf aləmə düzgün münasibəti üçün xalq tərəfindən qəbul edilmiş əxlaqi, etik, estetik normalardır. Xalqın müdrik fikirləri folklor nümunələrində, xalqın adət və ənənələrində öz əksini tapmışdır. **Korreksiyaedici pedaqogika** sosial-psixoloji cəhətdən qüsurlu uşaqların diaqnostikası, profilaktikası və bərpası üzrə aparılan pedaqoji, psixoloji, metodoki işlərin məcmusunu özündə birləşdirir və buna uyğun həmin uşaqların təlim və tərbiyəsinə təşkil edir. **İstehsalat pedaqogikası** müxtəlif istehsalat müəssisələrində, idarə və təşkilatlarda aparılan tərbiyə işləri, texniki inkişafı ilə bağlı yeni əmək və təlim bilik, bacarıq və vərdislərinin formalaşdırılması

və digər pedaqoji problemləri araşdırır. **Gender pedaqogikası** son dövrlərdə pedaqogikamıza daxil olmuşdur. Gender ingilis dilində “Genius” sözündən olub “cins” deməkdir. Gender kişi ilə qadın arasındakı fərqlərin bioloji deyil, sosial tərəflərini, fərqlərini öyrənir. Bu fərqlər kişi və qadının cəmiyyətdə fəaliyyətində, davranışında, mental və emosional xüsusiyyətlərində özünü büruzə verir. Gender pedaqogikası kişi və qadın arasında sosial bərabərliyin pedaqoji, psixoloji, əxlaqi, mənəvi problemlərini işləyib tədqiq edir. Gender pedaqogikası təlim və tərbiyə prosesində oğlan və qızların gender sosiallaşması xüsusiyyətlərini öyrənir. Pedaqoji prosesdə gender münasibətlərinin nəzərə alınması təlim və tərbiyənin keyfiyyətinin yüksəldilməsində və səmərəli təşkilində mühüm amildir. **Yaş pedaqogikası** isə müxtəlif yaş dövrlərində təlim və tərbiyə məsləhətlərini öyrənir və ona müvafiq olaraq pedaqoji prosesi qurur.

Yaşlıların pedaqogikası – pedaqoji elmin bir sahəsi olub yaşlı insanların təlimi, tərbiyəsi, təhsili və özünü-təhsilinin pedaqoji cəhətdən məqsədyönlü, planlı, sistemli şəkildə müxtəlif formalarda təşkilidir. Buna androqogika da deyilir.

Tibbi pedaqogika. Pedaqogikanın bu sahəsi tibbin hüdudunda təşəkkül taparaq formalaşır. Uşaq və yeniyetmələr arasında xəstəlik hallarının olması bu istiqamətdə səhiyyənin məqsədyönlü fəaliyyət göstərməsini tələb etdiyi kimi, belə uşaqların təhsilinin də təşkilini zərurətə çevirir. Beləliklə, qoruyucu təhsil-tərbiyə konstruksiyalarının işlənilməsi hazırlanması təxirəsalınmaz vəzifə kimi qarşıda durur. Tibbi pedaqogikanın predmetini xəstə və halsız şagirdlərlə müəllimlərin təlim-tərbiyə fəaliyyətinin sistemi təşkil edir. Deməli, müalicə və təhsilin səmərəli şəkildə uzlaşdırılması tələbatı öz-özlüyündə meydana çıxır və beləliklə, tibbi-pedaqoji elmin inteqrasiyası baş verir. Tibbi pedaqogikanın faydalılığını artırmaq üçün alimlərin və praktik işçilərin ikili təhsilə (tibbi və pedaqoji) yiyələnmələri məqsədəuyğundur.

İslah-əmək pedaqogikası (və ya “Pentensiar pedaqogika”) islah əmək koloniyalarında həbs olunmuş şəxslərin yenidən tərbiyə olunması üçün pedaqoji yanaşmaların nəzəri və praktik əsaslarını öyrənir, burada onların təhsilinin və tərbiyəsinin təşkili məsləhətlərini araşdırır. İslah-əmək pedaqogikası hüquq elmləri ilə daha sıx bağlıdır.

Pedaqoji ədəbiyyatda daha fərqli pedaqogika sahələrinə də rast gəlmək olur.

Humanistlik pedaqogikası 1950-ci illərin sonu 1960-cı illərin əvvəllərində ABŞ-da yaranmışdır. Humanistlik pedaqogikası əvvəlcə humanistlik ideyalarının ifadəsi kimi meydana gəlmiş və müasir tərbiyə metodlarının nəzəri və praktik istiqamətlərini özündə əks etdirmişdir. Qərbdə onun ən fəal nümayəndələri kimi K.Rodjere, R.Bart, Ç.Ratboun və başqalarını göstərmək olar. Humanistlik pedaqogikasının əsas qayəsi təhsilə, şəxsiyyətə qayğılı münasibət, təhsildə və təlimdə avtoritarizmi dəf etmək, şagirdlərin bilikləri, bacarıq və vərdisləri mənimsəmə prosesinə emosional rəng qatmaqdır. Humanistlik pedaqogikasında təmənnəsiz yardım etmə, pay vermə, bağışlama, həvəsləndirmə və rəğbətləndirmə kimi formalara üstünlük verilir. Humanistlik pedaqogikası qabiliyyətli, istedadlı, talantlı uşaqların üzə çıxarılması, inkişaf etdirilməsi, formalaşdırılması ilə məşğul olmaqla yanaşı, sahibsiz, kimsəsiz və şikəst uşaqlara da yardım edilməsini həyata keçirdiyi işlərin ən mühüm tərkib hissələrindən biri hesab edir. **Antropedaqogika** insanın

bütün həyatı boyu təhsil, tərbiyə və inkişafı prosesi ilə bağlı yaranmışdır. İnsanın fasiləsiz təhsil alması problemlərini öyrənir. *Bərpa pedaqogikası* uşaqların intellektual fəaliyyətinə mane olan amillərin aradan qaldırılmasını öyrənir. Elmi-texniki tərəqqi dövründə informasiya axınının idarə olunması və yetişən nəslin nümayəndələrinin informasiya aləminə daxil edilməsi məqsədilə yaradılan pedaqogikaya informatika-kibernetika pedaqogikası deyilir. Qızların mənəvi-əxlaqi normalarının saflaşdırılmasına xidmət edən pedaqogika *feminist pedaqogika*, oğlanların əxlaqi-mənəvi normalarının saflaşdırılmasına yönələn pedaqogika *centlmen pedaqogikası* adlanır.

Pedaqogikanın göstərilən sahələri də öz növbəsində inkişaf edərək şaxələnir, inkişaf edir və daha yeni pedaqogikalar meydana gəlir.

Suallar və tapşırıqlar

1. Elm sisteminin başlıca elementləri ilə bağlı şərh verin.
2. Pedaqogikanın elmlər sırasına qatılmasını şərtləndirən əsas arqumentlər hansılardır?
3. Pedaqogikanın əsas funksiyaları hansılardır? Nəzəri və texnoloji səviyyələrlə bağlı şərh verin.
4. “Pedaqogikanın obyektı” və “Pedaqogikanın predmeti” anlayışlarını səciyyələndirin.
5. Pedaqogikanın əsas anlayışları ilə bağlı fikirlərinizi açıqlayın.
6. “Təhsil” anlayışının əsas xüsusiyyətləri hansılardır?
7. “Təlim” və “təhsil” anlayışlarını qarşılıqlı şəkildə səciyyələndirin.
8. Pedaqoji cərəyanlardan hər hansı ikisinin müqayisəli təhlilini verin.
9. “Konstruktivizm” cərəyanının əsas xüsusiyyətləri barədə danışın.
10. Pedaqogikanın başqa elmlərlə əlaqəsi barədə nə deyə bilərsiniz?
11. Pedaqogika ilə psixologiyanın əlaqəsinə şərh verin.
12. Pedaqogikada diferensiya proseslərinin səbəblərini göstərin.
13. Xüsusi pedaqogika nəyi öyrənir?
14. Şərh edin:
Gender pedaqogikasının mahiyyəti və məqsədi;
Xalq pedaqogikasında tərbiyə məsələləri;
Müqayisli pedaqogikanın mahiyyəti və məqsədi;
Ailə pedaqogikasında valideyn-övlad münasibətləri.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B.A. Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. Bakı: Maarif, 1983, səh.5-37.
2. Əhmədov B.A., Hacıyev A.N. Pedaqogikanın qanunları və prinsipləri. Bakı: Maarif, 1993, səh.16-17.
3. Naxçıvanlı A.H. Qadın liderliyi haqqında bəzi mülahizələr// Gendersünəşliq, 2000, № 4.
4. Xəlilov S.S. Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2005, səh.13, 76-81.
5. İbrahimov F.N. Ümumi pedaqogikadan mühazirələr. Bakı: Mütərcim, 2010, səh.7-82.
6. Kərimov Y.Ş., Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı: Azərənəşr, 2009, səh.10-12.
7. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Bakı: Nurlan, 2007, səh.9; 17-18, 22-38.
8. Mollayeva E.Ə. Təlim prosesində şagirdlərin gender tərbiyəsinin imkan və vasitələri. (Metodik tövsiyə) Bakı: Müəllim, 2009
9. Mollayeva E.Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikasında gender bərabərliyinə münasibət.(Metodik vəsait). Bakı: Müəllim, 2010.
10. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual problemləri. Bakı: Səda, 1998.
11. Dostuzadə D.Ə. Eşitmə qüsurlu uşaqlarla işin təşkili. Bakı: ADPU, 2011.
12. Ağayev M.H. Müqayisəli pedaqogika (Bakalavr təhsili üçün proqram). Bakı: ADPU, 2011
13. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 1953, səh.77-78.
14. Волков Г.Н. Социология науки. М.: Мысль, 1968, стр.121.
15. Загвязинский В.И. Методология и методика дидактического исследования. М.: Педагогика, 1982, стр.10.
16. Философская энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1964, Т. III, стр. 420.
17. Ченцов А.А. Теоретические основы научной организации учебного процесса. Белгород, 1972, стр.11.